

для сприймання, проте вона містить у собі певні “вказівники”, які дозволяють розшифрувати ту чи іншу картину. У результаті ціле тут відгадується за певною ознакою, головними класифікаторами виступають прикмета, індекс і сигніфікація. Функція образів - індексальна, співзвучна з відомим античним висловом: “За кігтем можна упізнати лева”.

У третій системі на автономію претендують стилізація і сюрреалізм. Це цілковито герметичні, недоступні для читача тексти, які неможливо до кінця розшифрувати, декодувати, можна лише по-своєму витлумачити їх і подати свою версію змісту. Значення і суть стилізацій залежать від повторного використання письменником тієї чи іншої художньої форми, яка вже раніше зустрічалася у чийсь практиці, але тепер, за рахунок видозмінення, має нести цілковито новий зміст і смутно нагадувати про перший. У такій схемі підкреслено особливості реконструкції об’єкта за допомогою “місцевого” колориту, народної мови, класичних сюжетів, вічних образів та їх сучасних інтерпретацій. Ефект сюрреалізму базується на “автоматичному письмі”, котре фіксує несвідомі пориви духу (сновидіння, галюцинації, містичні прозріння). Художній світ таких творів цілковито втрачає свою референтність, здатність бути зрозумілим для читача і перетворюється у знак (наприклад, більшість віршів Емми Андіївської). Функція образів у даному випадку нереферентна (або арбітральна). Це поезія знакова, некомунікативна, їй притаманна симультанність і неперервність вираження (а не змісту), найчастіше реалізована на фонічному та графічному рівнях, головними семіотичними класифікаторами тут постають арбітральність, конвенція і знак символічний.

Знайомство із цією ґрунтовною і безперечно цікавою працею буде корисним для читачів, воно відкриє перед ними новий горизонт - донедавна заборонену ділянку літератури і радість від того, що після гострого розриву із мистецьким надбанням еміграції у скарбниці національної літератури повертається її цілий пласт. А це, зрозуміло, вселяє оптимізм.

Олександр Забарний.

м. Ніжин.

ДОЛЯ РЕФОРМАТОРА

(В. Л. Степанов, Н. Х. Бунге: Судьба реформатора. - М., 1998. - 398 с.)

У монографії кандидата історичних наук, співробітника Інституту російської історії Російської Академії наук В. Л. Степанова вперше у науковій літературі зроблено спробу фундаментального дослідження поглядів і діяльності відомого вченого-економіста, міністра фінансів Росії Миколи Християновича Бунге (1823-1895). Він дуже багато зробив для рідного Києва, в якому народився і прожив довгі роки: тривалий час обіймав посади професора і ректора університету Св. Володимира, очолював Київську контору державного банку, брав участь у становленні ряду приватних кредитних установ біржі, співпрацював з органами місцевого самоврядування. Згідно із заповітом Бунге значна частина його великої бібліотеки була подарована рідному університету, у якому й склала окремих відділ. Він також заповідав університету невелику суму, на відсотки з якої була встановлена щорічна премія за кращі студентські роботи з економічної тематики і виділялася допомога двом нужденним студентам з відмінною успішністю. Зауважимо, що протягом 1845-1850 рр. М. Х. Бунге викладав у Ніжинському юридичному лицейі, де, власне, і розпочалась його плідна науково-педагогічна діяльність.

Незважаючи на те, що М. Х. Бунге був провінційним вченим і громадським діячем, він брав активну участь в розробці цілого ряду Великих реформ Олександра II. З 1881 по 1886 рр. очолював Міністерство фінансів, а з 1887 по 1895 - Комітет міністрів.

З його іменем пов’язані великі перетворення, що залишили помітний слід в соціально-економічній історії Росії: зниження викупних платежів колишніх приватновласницьких селян і переведення їх на обов’язковий викуп (1881 р.); скасування подушного податку (1881-1886 рр.) і початок перебудови податкової системи на прибутковій основі; заснування селянського банку (1882 р.), прийняття перших актів робітничого законодавства (1882-1886 рр.). Бунге став реформатором в галузі економіки і фінансів саме тому, що був широко ерудованою людиною, вченим-енциклопедистом.

Монографія В. Л. Степанова - це не просто біографічне дослідження. Погляди і діяльність видатного представника ліберальної бюрократії розглядаються на широкому фоні внутрішньополітичного і суспільного життя Росії другої половини XIX ст.

Робота написана із залученням широкого кола джерел. Це, перш за все, матеріали офіційного діловодства, численні наукові і публіцистичні твори, джерела особистого походження (мемуари, щоденники, листи) і, звісно, праці самого Бунге. В. Л. Степанову належить пріоритет наукової публікації записки Бунге "Загробные заметки", яка була складена ним незадовго до смерті і призначена для імператора (Див.: Река времени. - М., 1995. - Кн. 1).

Історіографічний розділ містить глибокий і всебічний аналіз поглядів як російських (дореволюційних і радянських), так і західних дослідників, причому увага акцентується на джерельній базі робіт і відмінностях концептуальних суджень. На нашу думку, саме тут автору було б доречно зосередитись на відмінностях у методологічних підходах, а також дати більш чітку і аргументовану періодизацію процесу вивчення даної проблеми. В. Л. Степанов справедливо вказує на політичну та ідеологічну заангажованість радянської історіографії, яка традиційно розділяла і протиставляла "політичне обличчя" Бунге і його діяльність як економіста, підкреслюючи, з одного боку, "буржуазну" спрямованість його курсу на посаді міністра фінансів, а з іншого, "реакційність" його світогляду, "відданість" самодержавно-дворянському державному ладу.

Автор показує, як в останні три десятиріччя з розширенням проблематики і джерельної бази досліджень, зростанням інтересу до Бунге з боку російських і західних істориків, долались і піддавались критиці крайнощі ідеалізованого підходу.

Безсумнівним здобутком монографії є те, що автор не ідеалізує свого "героя". Він ретельно з'ясовує і аналізує причини його успіхів і невдач, невідповідностей між високою репутацією Бунге серед громадськості, високими інтелектуальними і діловими якостями та реальними результатами його державної діяльності. Діалектичний зв'язок перемог і поразок вченого на його життєвому шляху - це головний лейтмотив монографії. Не залишилась поза увагою і оцінка поглядів та діяльності Бунге сучасниками, які представляють багату палітру суспільної думки того часу.

У розділі "Професор-просвітник" простежується процес формування світогляду вченого і державного діяча, становлення його ліберальних переконань у процесі навчання й участі у ліберальних гуртках Ніжина, Києва і Санкт-Петербурга, спілкування з великими вченими, державними і громадськими діячами.

В. Л. Степанов звертає увагу на особливості політичних поглядів Бунге, притаманних всім лібералам того часу і пов'язаних з визнанням "пріоритету людського розуму", вірою в самоцінність вільної особи, відданістю ідеям гласності і правопорядку. При цьому вони поєднувалися у Бунге та інших лібералів з "уявленнями про виключне значення держави в історії Росії, відданістю монархічній формі правління, яскраво вираженим антирадикалізмом, відмовою від конституційних гасел (але без заперечення конституціоналізму в принципі)". Розглядаючи самодержавство як "всестановий" інститут, Бунге вірив у здатність "верховної влади" до проведення необхідних реформ. Тому в його програмних установах політичні вимоги знаходились на другому плані в порівнянні з соціально-економічними. Разом з тим Бунге виступав за європеїзацію російських державних інститутів, органічний синтез західних і споконвічно російських основ, розширення повноважень органів місцевого самоврядування.

Автор зупиняється на участі Бунге у Великих реформах, його роботі в комісіях з підготовки скасування кріпосного права, перетворення банківської системи, створення університетського статуту. При цьому підкреслюється, що реформаторська практика спричинила великий вплив на погляди київського професора і мала визначальне значення для його становлення як державного діяча.

Розділ "Програма реформ" присвячений аналізу економічних поглядів Бунге і його уявлень про шляхи розвитку народного господарства. Тут він постає, з одного боку, палким прихильником ідей західної політекономії про свободу приватної власності і

приватного підприємництва, а з іншого - теоретиком, який виступав за раціональне застосування іноземних рецептів у відсталій Росії. Простежується еволюція Бунге від економічного лібералізму А. Сміта і його послідовників до більш поміркованої позиції представників німецької школи (В. Рошера, Б. Гільдебранта, К. Кнісса та ін.), які закликали до вивчення господарської специфіки певної країни і визнання необхідності державного втручання в економічне життя. Підкреслюється різка критика Бунге ідей соціалізму і комунізму, а також його роль у створенні Київської школи економістів, яка здійснила певний вплив на політику самодержавства останніх десятиріч XIX ст.

Аналізуючи численні роботи Бунге 1850-1870 рр., автор реконструює його комплексну програму стабілізації занепадлих у роки Кримської війни фінансів і оздоровлення економіки на основі взаємодії приватної ініціативи і державної участі. "Мета програми, - підкреслює В. Л. Степанов, - полягає у продовженні реформ 60-х років, усуненні укорієних залишків старого кріпосницького суспільства і переходу до ринкової економіки" (с. 107). У плані реалізації поставленої мети він пропонував здійснити переселення малоземельного селянства на окраїни, скасувати подушний і соляний податки, змінити паспортний статут, упорядкувати бюджетно-кошторисну справу, запровадити відлучення державного майна, сприяти розвитку приватного кредиту, залізничного будівництва, подоланню інфляції і підвищенню курсу рубля до номінальної вартості, розробити робітниче законодавство про охорону праці тощо.

Автор справедливо зазначає, що Бунге зосереджував увагу на тих завданнях, які постали у зв'язку із скасуванням кріпосного права та іншими перетвореннями Олександра II, але так і не були вирішені урядом в перші десятиліття після реформ.

Центральним у монографії є розділ "Міністр-ліберал", в якому аналізується державна діяльність Бунге, яка припадала на роки тяжкого фінансового розладу після закінчення Російсько-турецької війни 1877-1878 рр., кризи в промисловості і сільському господарстві. В. Л. Степанов розкриває причини призначення провінційного професора главою одного з провідних відомств імперії після видання маніфесту 29 квітня 1881 р. "Про непохитність самодержавства", відставки ліберальних міністрів і повороту уряду до консервативного курсу. Автор детально аналізує основні напрямки політики міністерства фінансів, відзначає соціальну спрямованість діяльності Бунге, його турботу про підвищення життєвого рівня і забезпечення правового захисту "нижчих класів".

Незважаючи на те, що зовнішні результати діяльності міністра фінансів здавались незадовільними (збереження бюджетних дефіцитів, коливання курсу рубля, зростання державного боргу), його заходи сприяли створенню умов для промислового піднесення 1890-х рр. і утвердженню великого машинного виробництва в Росії. Слід погодитися з твердженням В. Л. Степанова, що перетворення Бунге стали продовженням Великих реформ і, в свою чергу, підготували ґрунт для реформаторської діяльності С. Ю. Вітте та П. О. Столипіна.

Останній розділ - "Заповіт" - присвячений діяльності Бунге на посаді голови Комітету міністрів, яку він обіймав після відставки з поста керівника фінансового відомства під тиском консервативних кіл. Автор аналізує його проекти поглиблення соціально-економічних перетворень, перебудови систем адміністративного управління та народної освіти, лібералізації політики в національному питанні. Найяскравішою сторінкою діяльності Бунге в останні роки життя стала його боротьба проти курсу уряду на консервацію сільської общини, захист ним принципу приватного селянського землеволодіння і заклики до державної підтримки широкого переселенського руху селян.

У заключенні В. Л. Степанов формулює головне концептуальне положення свого дослідження, яке зводиться до того, що "... правлячій еліті не вдалося здійснити "прорив у минуле". Монархія не могла обмежити свою внутрішню політику тільки заходами в руслі консервативного реформізму і суто охоронними функціями... Це спростовує традиційне уявлення про царювання Олександра III як епоху "контрреформ" і "періоду регресу" (с. 299). Однак відмова "верхів" від подальшого розвитку ліберального законодавства 60-х рр. і остаточне згорання реформаторського курсу після відставки Бунге стали

фатальним прорахунком, який врешті-решт привів монархію до загибелі.

Самостійну наукову цінність у книзі мають додатки: 22 статистичні таблиці (бажано, щоб вони були органічно вплетені в текст монографії), перша повна бібліографія праць М. Х. Бунге, а також покажчик імен, який допомагає читачу зорієнтуватися в тексті, переповненому персоналіями.

Монографія написана у кращих традиціях біографічного жанру, мова викладу яскрава і динамічна. Ілюстрації допомагають краще відчуті епоху. Широка панорама внутрішньої політики самодержавства другої половини XIX ст., насиченість різноманітною проблематикою, багатство фактичного матеріалу - все це дозволяє оцінити роботу В. Л. Степанова як вагомий внесок в історіографію проблеми.

Костянтин Ячменіхін.

АНАТОМІЯ ЗЛОЧИНУ

Останнім часом про голодомор в Україні написано немало. Але, на жаль, і досі не перевелися люди, які не лише заперечують існування цього ганебного явища, а й звинувачують у фантазії, вигадці тих, хто несе у світ сяйво правди про ці події, уїдливо перекидаючи місток з 1933-го року в наші дні, стверджуючи, що, коли вже й вести мову про голодомор, треба наводити факти з сьогодення. Мовляв, голодомор організували "демократи" після 1991-го року. І ще й нерідко до слова "демократи" додається слово "самостійники".

Важко щось доводити людям, які не знають і не хочуть знати реального життя, які, немов чуми, бояться істини. Та доводити необхідно, доводити невтомно, наполегливо, постійно в ім'я сьогодинішнього і завтрашнього дня, в ім'я самого життя...

І слід, тільки глянувши обкладинку книги Володимира Шкварчука "Голодомор 1932-33 годов на Черниговщине" з рубрикою "Из-под грифа "Совершенно секретно", сказати письменникові щире слово подяки вже за те, що він не схилився перед натиском лакувальників минулого, що він не збочив з обраного шляху. А, прочитавши книгу, повторити слово "спасибі" кілька разів, бо те, що зробив Володимир Шкварчук, має величезне й неминуще значення. Багато років працюючи консультантом науково-редакційного підрозділу обласної держадміністрації, письменник зібрав унікальний, майже неторканий до нього матеріал про страшні події 1932-1933 років на Подесенні. Книга Володимира Шкварчука - виважений на терезах думки і серця документ, взятий із колись суворо заборонених архівів, який не просто вражає, а потрясає читача. У кожному рядку цього твору - крик болю, стогін землі і людських душ, пекучі сльози, і найстрашніше - давкий клубок у горлі, який не дає дихати, затьмарює погляд, умертвлює мисль і плоть.

Цінність цієї книги в тому, що тут не лише хай і скупі, протокольним рядком зображено нелюдські страждання людей, звірства нелюдів, а й розкрито витoki цих жахливих вчинків, вказано джерела кривавих потоків, які смертоносною лавиною котилися просторами України.

"Секретарь ЦК КП(б)У Зайцев, гастролируя районами области, с чувством хищного удовлетворения в своей докладной записке Генеральному секретарю ЦК КП(б)У Косиору констатировал: - розповідає автор книги, - "Вновь образованная область меньше всего подорвана экономически прошлогодними перегибами. В 1931 году сюда ездило много мешочников, покупали хлеб, свиней, поросят, гусей, курей, уток. На сегодняшний день нигде на Украине нельзя встретить по селам такого количества живности, как в Черниговской области. У единоличников кони прекрасной упитанности, в колхозах уход хуже. Не верю, что от одного сена, хотя оно здесь и прекрасное, лошади имеют такой вид. Вероятно, скармливают зерно. В базарные дни в городах и райцентрах большой съезд крестьянских